

Πλασματικό κεφάλαιο, συσσώρευση του κεφαλαίου και σύγχρονες οικονομικές κρίσεις

γράφει ο ΔΗΜΟΦΑΝΗΣ ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ*

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να προτείνει μια ερμηνεία των σύγχρονων οικονομικών κρίσεων του καπιταλισμού από την άποψη της μαρξιστικής έννοιας του πλασματικού κεφαλαίου. Η έννοια αυτή για πρώτη φορά παρουσιάστηκε από τον Μαρξ (Marx) στο κεφάλαιο 29 του τρίτου τόμου του «Κεφαλαίου» και έτυχε ευρείας χρήσης από τον Χίλφερντινγκ (Hilferding) στο γνωστό έργο του για το χρηματιστικό κεφάλαιο, χωρίς όμως να τύχει περαιτέρω ανάπτυξης από τη μαρξιστική βιβλιογραφία. Σήμερα, οι σύγχρονες εξελίξεις στο χώρο της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας του χρήματος και της πίστης επιτρέπουν την περαιτέρω ανάπτυξη της έννοιας του πλασματικού κεφαλαίου ώστε να είναι δυνατή η χρήση της για την ερμηνεία των σύγχρονων χρηματοοικονομικών φαινομένων στη διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Αυτό μπορεί να γίνει με τρόπο απόλυτα συμβατό με τον μαρξικό νόμο της αξίας, συμβάλλοντας αποφασιστικά στη μαρξιστική ανάλυση και ερμηνεία της τρέχουσας κρίσης του καπιταλισμού.

1. Εισαγωγή

Στον Μαρξ η έννοια του πλασματικού κεφαλαίου είναι στενά συνδεδεμένη

με τη μορφή του τοκοφόρου κεφαλαίου. Το τοκοφόρο κεφάλαιο ορίζεται ως χρηματικό κεφάλαιο που δανείζεται προκειμένου να χρησιμοποιηθεί στη σφαίρα της παραγωγής με σκοπό την απόσπαση υπεραξίας, σε αντίθεση με τον απλό δανεισμό χρήματος (money as such), που διευκολύνει τις συναλλα-

i * *PhD London, Εντεταλμένος διδασκαλίας UADPhilEcon, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών*

γές εν γένει. Όμως, από τη στιγμή που υπάρχει η υποχρέωση αποπληρωμής ενός δανείου, η οποία υποχρέωση παίρνει πλέον τη μορφή του χρέους, αυτό το χρέος είναι δυνατόν να αυτονομηθεί και να αποκτήσει μια «δικιά του ζωή». Συνεπώς, η υποχρέωση που παίρνει τη μορφή των χρεογράφων μπορεί αυτόνομα να αγοραστεί και να πωληθεί έναντι μιας κάποιας χρηματικής αξίας, η οποία ενδέχεται να ανταποκρίνεται ή να μην ανταποκρίνεται στη δυνατότητα αυτού του χρηματικού ποσού, εφόσον αυτό χρησιμοποιούνταν ως κεφάλαιο στη σφαίρα της παραγωγής, να πραγματοποιήσει αρκετή υπεραξία. Αυτή ακριβώς την αυτόνομη κυκλοφορία του τοκοφόρου κεφαλαίου, σε μορφή χρεογράφων, ο Μαρξ την ονόμασε *πλασματικό κεφάλαιο*, όχι γιατί είναι κάτι που δεν υφίσταται ή γιατί ενδεχομένως έχει εντέχνως δημιουργηθεί, αλλά γιατί η κυκλοφορία του είναι διακριτή από την κυκλοφορία ή την απόδοση του κεφαλαίου που αντιπροσωπεύει. Με βάση αυτήν τη θεώρηση προτείνεται η ερμηνεία των σύγχρονων χρηματοοικονομικών φαινομένων και των σύγχρονων οικονομικών κρίσεων. Τελικά δε, αυτή η ερμηνεία αντιπαραβάλλεται και αντιπαρατίθεται στις διάφορες ερμηνείες των σύγχρονων κρίσεων που γίνονται από τη σκοπιά της χρηματιστικοποίησης.

Για να καταστεί όμως δυνατή η κατανόηση της σημασίας και του ρόλου της έννοιας του πλασματικού κεφαλαίου στη μαρξιστική πολιτική οικονομία, πράγμα αναγκαίο για την εξυπηρέτηση του δηλωθέντος σκοπού του παρόντος κειμένου, είναι απαραίτητη αρχικά μια γενικότερη εισαγωγή στη μαρξιστική θεωρία του χρήματος και της πίστης. Ειδικότερα, θα αναλυθεί ο ρόλος της έννοιας του πλασματικού κεφαλαίου στο πλαίσιο της θεωρίας αυτής και η σημασία της για την κατανόηση του φαινομένου των οικονομικών κρίσεων στον καπιταλισμό. Στη συνέχεια με αυτό το αναλυτικό εργαλείο θα προχωρήσουμε στην ανάλυση των σύγχρονων κρίσεων του καπιταλισμού, όπως είναι η κρίση του 2007-09 μέσα από την κριτική πα-

ρουσίαση των θεωριών της χρηματιστικοποίησης για να καταλήξουμε στη διατύπωση κάποιων θέσεων από τη σκοπιά της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας.

2. Η μαρξιστική θεωρία του χρήματος και της πίστης

Ένα από τα θεμελιώδη ζητήματα στο πλαίσιο της θεωρίας του Μαρξ για το κεφάλαιο στη σφαίρα της ανταλλαγής είναι η κρίσιμη διάκριση που κάνει μεταξύ του «χρήματος ως χρήμα» και του «χρήματος ως κεφάλαιο». Το χρήμα λειτουργεί «ως χρήμα», όταν απλώς ενεργεί ως μέσο για την ανταλλαγή μεταξύ δύο συναλλασσομένων, και ως εκ τούτου μεσολαβεί στην ανταλλαγή των εμπορευμάτων ανεξάρτητα από τη θέση αυτών των συναλλασσόμενων στη συνολική κυκλοφορία του κεφαλαίου – δηλαδή είτε αυτοί είναι καπιταλιστές που ασχολούνται με την παραγωγή είτε καπιταλιστές και εργάτες που προβαίνουν σε κατανάλωση (Fine & Saad-Filho, 2010: 135).

Επομένως, ο ρόλος του χρήματος «ως χρήμα» γίνεται κατανοητός σε σχέση με την απλή κυκλοφορία των εμπορευμάτων: E-X-E. Αντίθετα, το «χρήμα ως κεφάλαιο» γίνεται κατανοητό σε σχέση με το κύκλωμα του κεφαλαίου: X-E ... Π ... E'-X', όπου το χρήμα χρησιμοποιείται αποκλειστικά για την παραγωγή υπεραξίας. Υπάρχει μια σαφής σχέση μεταξύ των δύο λειτουργιών του χρήματος στον καπιταλισμό, αφού τόσο οι ανταλλαγές που αφορούν την απλή κυκλοφορία των εμπορευμάτων όσο και αυτές που αφορούν τη βιομηχανική παραγωγή τελικά συνδέονται, ιδιαίτερα όταν γίνεται κατανοητό ότι η ανταλλαγή E-X για έναν συναλλασσόμενο γίνεται X-E για τον αντισυμβαλλόμενο του (Fine & Saad-Filho, 2010: 135· Harris, 1979: 138-139). Περαιτέρω, τόσο η χρήση του χρήματος «ως χρήμα» όσο και «ως κεφάλαιο» μπορεί να περιλαμβάνει πιστωτικές σχέσεις, καθώς ο δανεισμός γίνεται για να διευκολυνθούν οι υποκείμενες συναλλαγές. Ο Μαρξ αναλύει λεπτομε-

ρώς τις λειτουργίες του χρήματος «ως χρήμα», ως τμήμα του εμπορικού κεφαλαίου. Συνεπώς, στο σημείο αυτό είναι απαραίτητη μια ειδικότερη αναφορά στη μορφή του εμπορικού κεφαλαίου και στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του (βλ. Μαρξ, 1978: 16-20).

Ο Μαρξ καθιστά σαφές ότι η πραγματεία που κάνει σε σχέση με τη μορφή του εμπορικού κεφαλαίου κινείται σε υψηλό επίπεδο αφάισης. Παρά το γεγονός ότι η καπιταλιστική παραγωγή και το εμπόριο διαπλέκονται στενά, είναι διακριτές μεταξύ τους διαδικασίες, καθώς ο Μαρξ προσδιορίζει μια τάση για το διαχωρισμό αυτών των δραστηριοτήτων. Αυτή η τάση πρέπει να αναπαράγεται στο επίπεδο της θεωρίας, ώστε να γίνεται κατανοητή η ιδιαιτερότητα του εμπορικού κεφαλαίου, το οποίο κατευθύνεται αποκλειστικά και μόνο προς τη διεκπεραίωση των ανταλλαγών. Εκτός από τη διάκριση μεταξύ βιομηχανικού κεφαλαίου, το οποίο παράγει υπεραξία, και εμπορικού κεφαλαίου, το οποίο κυκλοφορεί το βιομηχανικό κεφάλαιο και διευκολύνει τη μετάβαση ανάμεσα στις μορφές του κεφαλαίου ως εμπορεύματος και ως χρήματος (αυξάνοντας εμμέσως την αποτελεσματικότητα του βιομηχανικού κεφαλαίου και, ως εκ τούτου, τη μάζα της υπεραξίας που παράγεται), ο Μαρξ επισημαίνει ότι το ίδιο το εμπορικό κεφάλαιο τείνει να χωριστεί σε δύο υπο-μορφές: του λεγόμενου εμπορευματοεμπορικού κεφαλαίου (δηλ. την αγορά και την πώληση εμπορευμάτων) και του λεγόμενου χρηματοεμπορικού κεφαλαίου (δηλαδή τη διαχείριση των χρημάτων).

Με την ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής, οι πράξεις αγοράς και πώλησης γίνονται εξειδικευμένες εργασίες συγκεκριμένων καπιταλιστών (για παράδειγμα, εργασίες που αφορούν τη μεταφορά, την αποθήκευση, τη λιανική και τη χονδρική πώληση) δημιουργώντας έτσι έναν «καταμερισμό εργασίας» μεταξύ των καπιταλιστών. Στην περίπτωση αυτή, οι βιομήχανοι καπιταλιστές στηρίζονται σε εξειδικευμένους εμπόρους καπιταλιστές προκειμένου

αυτοί να αναλάβουν την πραγματοποίηση της υπεραξίας. Επιπλέον, ορισμένες λειτουργίες που προκύπτουν από την εμπορευματική μορφή της παραγωγής γίνονται το εξειδικευμένο αντικείμενο των χρηματεμπόρων (Μαρξ, 1978: κεφ. 16). Αυτό το αντικείμενο περιλαμβάνει την τήρηση βιβλίων, τον υπολογισμό και τη διασφάλιση ενός χρηματικού αποθεματικού, καθώς και τους ρόλους των ταμιών και των λογιστών. Ο Μαρξ προσθέτει ότι το εμπορικό κεφάλαιο υπόκειται σε κινητικότητα όπως και το βιομηχανικό (δηλαδή ότι οι βιομηχανικοί καπιταλιστές μπορούν και αυτοί να δραστηριοποιηθούν στο εμπόριο και αντίστροφα) και, ως εκ τούτου, υπάρχει μια τάση το ποσοστό απόδοσης του εμπορικού κεφαλαίου να εξισωθεί με το ποσοστό κέρδους του βιομηχανικού κεφαλαίου, ακόμη και αν το πρώτο δεν παράγει το ίδιο υπεραξία (η οποία μπορεί να δημιουργηθεί μόνο από την παραγωγική εργασία που απασχολείται από το βιομηχανικό κεφάλαιο) (Μαρξ, 1978: κεφ. 17-20).

Αντίθετα, η θεωρία του για το τοκοφόρο κεφάλαιο βασίζεται στο ρόλο του χρήματος «ως κεφάλαιο» (Μαρξ, 1978: κεφ. 21). Η θεωρία αυτή αφορά την παροχή και τη λήψη δανείων που λαμβάνει χώρα, από τη μια πλευρά, μεταξύ των καπιταλιστών του χρήματος και, από την άλλη, των βιομηχάνων ή των εμπόρων καπιταλιστών. Για τον Μαρξ, δεν είναι η πράξη του δανεισμού από μια τράπεζα ή η καταβολή τόκων που χαρακτηρίζει το τοκοφόρο κεφάλαιο, αλλά η χρήση για την οποία προορίζεται το δάνειο. Το δάνειο θα πρέπει να δοθεί ως χρηματικό κεφάλαιο και να χρησιμοποιηθεί για να ξεκινήσει ένας κύκλος δραστηριότητας του βιομηχανικού κεφαλαίου. Επομένως, για να είναι σε θέση κάποιος να κάνει χρήση αυτού που ο Μαρξ ονομάζει τοκοφόρο κεφάλαιο, θα πρέπει να είναι σε θέση να το χρησιμοποιήσει ως καπιταλιστής και όχι απλώς να είναι σε θέση να δανειστεί γενικά.

Επιπλέον, υπάρχουν δύο χαρακτηριστικά που διακρίνουν το τοκοφόρο κεφάλαιο από τις μορφές του βιομη-

χανικού και του εμπορικού κεφαλαίου. Το πρώτο αφορά την παροχή και τη λήψη δανείων (δηλαδή πιστωτικές σχέσεις) που έχουν ως σκοπό αποκλειστικά και μόνο την παροχή χρηματικού κεφαλαίου με στόχο την ιδιοποίηση υπεραξίας. Αυτές οι πιστωτικές σχέσεις εμπλέκουν τις δύο πιο σημαντικές μερίδες της τάξης των καπιταλιστών, δηλαδή τους καπιταλιστές του χρήματος, οι οποίοι ελέγχουν την προσφορά του τοκοφόρου κεφαλαίου, και τους βιομηχανικούς καπιταλιστές, οι οποίοι δανείζονται τοκοφόρο κεφάλαιο για να το χρησιμοποιήσουν ως κεφάλαιο στη διαδικασία της παραγωγής και είναι υπεύθυνοι για τη λειτουργία του κεφαλαίου κατά τη διάρκεια του βιομηχανικού κύκλου παραγωγής, για την εποπτεία της παραγωγής και για τις πωλήσεις. Σε αυτό δε το τμήμα της καπιταλιστικής τάξης αντιστοιχεί ένα τμήμα της υπεραξίας που εξάγεται από την παραγωγή (Μαρξ, 1978: κεφ. 21).

Περαιτέρω, η ίδια η διάκριση ανάμεσα στο «χρήμα ως χρήμα» και το τοκοφόρο κεφάλαιο απέχει πολύ από το να θεωρείται σαφής και διαφανής στο πλαίσιο των χρηματαγορών (και αυτό παρά το γεγονός ότι μπορεί να υπάρχει μια διάκριση στη βάση του καταμερισμού εργασίας μεταξύ των πιστωτικών ιδρυμάτων, όπως, για παράδειγμα, ανάμεσα σε αυτά που ειδικεύονται στην παροχή καταναλωτικής πίστης και σε αυτά που παρέχουν επενδυτικές πιστώσεις). Σε μια ιδεατή αγορά χρήματος, όλοι οι δανειζόμενοι και όλοι οι δανειστές έρχονται σε επαφή μεταξύ τους και συναλλάσσονται σε δεδομένα επίπεδα επιτοκίων (ενδεχομένως και με προεξόφληση για το επίπεδο κινδύνου).

Μερικά από τα χρήματα προς δανεισμό μπορεί να προέλθουν από τα κέρδη του παραγωγικού κεφαλαίου (επισημαίνεται ότι οι εταιρείες σήμερα είναι κάτοχοι βουβών από χρηματοοικονομικά περιουσιακά στοιχεία στα οποία αυτά τα κέρδη είναι αποθησαυρισμένα) και μερικά μπορεί να προέρχονται από την αποταμίευση των εργαζομένων ή από αλλού. Ομοίως, όσοι δανείζονται μπο-

ρεί να επιθυμούν να χρησιμοποιήσουν αυτόν το δανεισμό είτε για κατανάλωση είτε για επενδύσεις. Αυτού του είδους οι αγορές χρήματος, καθώς υπόκεινται σε κάποιου είδους εγγύηση αποπληρωμής των δανείων που επισυνάπτονται (π.χ. συμβάσεις δανείων επί ενεχύρω), είναι αδιάφορες τόσο για τις πηγές όσο και για τη χρήση των χρημάτων που δανείζονται και δανείζονται, υπό τον όρο ότι θα επιστραφεί το αρχικό κεφάλαιο προσαυξημένο κατά το ποσό των τόκων που θα πληρωθούν.

2.1. Από το τοκοφόρο κεφάλαιο στο πλάσματικό κεφάλαιο

Συνοψίζοντας, ο δανεισμός και η χρήση του «χρήματος ως κεφάλαιο» διαφέρει ως προς το ότι το χρήμα τώρα χρησιμοποιείται όχι απλώς για αγορές εν γένει ή για τις πληρωμές υποχρεώσεων, αλλά κατά το ότι τώρα ο δανεισμός γίνεται προκειμένου το χρήμα να χρησιμοποιηθεί για να «παραχθεί» επιπλέον χρήμα. Από την άποψη της καπιταλιστικής παραγωγής αυτό συμβαίνει όταν το χρήμα δανείζεται για την επέκταση της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου από την οποία προσδοκάται η απόσπαση κέρδους. Ο Μαρξ στον 3ο τόμο του *Κεφαλαίου* (κεφ. 21) ορίζει το χρήμα που δανείζεται για αυτόν το σκοπό ως τοκοφόρο κεφάλαιο, ξεχωρίζοντάς το από το χρήμα που δανείζεται για άλλους σκοπούς. Φυσικά, αυτοί που δανείζουν χρήμα ως τοκοφόρο κεφάλαιο αναμένουν έναντι αυτού του δανεισμού να αποσπάσουν τόκο, η πληρωμή του οποίου όμως θα εξαρτηθεί σε κάποιο βαθμό από την επιτυχή επέκταση της παραγωγής ή κάποιας κερδοφόρας δραστηριότητας από την οποία είναι δυνατό να πληρωθούν αυτοί οι τόκοι.

Επιπλέον, καθώς καθεμία από αυτές τις μορφές δανεισμού απαιτεί την πληρωμή τόκων από τον δανειζόμενο προς το δανειστή, ο απλός δανεισμός εμπεριέχει μια αναδιανομή του υφιστάμενου νομισματικού πλούτου, ενώ ο δανεισμός τοκοφόρου κεφαλαίου, για να είναι επιτυχής, έχει ως προαπαιτούμενο τη μεγέθυνση αυτού του υφιστάμε-

νου πλούτου, δηλαδή με μαρξιστικούς όρους την παραγωγή και πραγματοποίηση υπεραξίας. Περαιτέρω, από τη στιγμή που υπάρχει υποχρέωση αποπληρωμής, ειδικότερα όταν αυτή εμπεριέχει και την υποχρέωση καταβολής τόκων, το υφιστάμενο χρέος αποκτά στο πλαίσιο της αγοράς «τη δική του ζωή», τη δική του αυτόνομη πορεία.

Πράγματι, το χρήμα σε αυτή την περίπτωση έχει φύγει από τα χέρια του αρχικού ιδιοκτήτη του, στον οποίο παραμένει αντί αυτού κάποιο αποδεικτικό αναγνώρισης εκ μέρους του, του συγκεκριμένου χρέους (δηλαδή της συγκεκριμένης υποχρέωσης), για παράδειγμα, μια σύμβαση ενυπόθηκου δανεισμού ή για μια ιδιωτική επιχείρηση το μετοχολόγιο της, με τη μορφή της υποχρέωσης πληρωμής τόκων ή μερισμάτων. Κατά συνέπεια, το χρεόγραφο επί του οποίου αναγράφεται η αξία του δανείου (και των τόκων που οφείλονται) μπορεί το ίδιο να αγοράζεται και να πωλείται σε μια νομισματική αξία (τιμή) που μπορεί να αντιστοιχεί ή να μην αντιστοιχεί στη δυνατότητα πραγματοποίησης αξίας που προκύπτει από το χρήμα που χορηγήθηκε ως κεφάλαιο από όποιον πήρε το δάνειο.

Γι' αυτόν το λόγο, ο Μαρξ ονομάζει αυτή την ανεξάρτητη κυκλοφορία του τοκοφόρου κεφαλαίου με τη μορφή χρεογράφων πλασματικό κεφάλαιο, όχι επειδή δεν υπάρχει ή γιατί έχει εντέχνως δημιουργηθεί, αλλά γιατί η κυκλοφορία του είναι διακριτή από την κυκλοφορία ή την απόδοση του κεφαλαίου που αντιπροσωπεύει (βλ. Μαρξ, 1978: κεφ. 29· Fine, 2014: 49-50). Αυτό οδηγεί σε δύο ακόμη λογικές διαπιστώσεις:

Πρώτον, ότι, ενώ η κατηγορία του τοκοφόρου κεφαλαίου βασίζεται στις προθέσεις εκείνων που δανείζονται (ώστε να χρησιμοποιήσουν το δάνειο ως κεφάλαιο για να αποκτήσουν περισσότερα χρήματα) και ενδεχομένως και εκείνων που δανείζουν (κριτήρια και όροι δανεισμού), είναι πιο σωστό να αντιμετωπίζουμε το τοκοφόρο κεφάλαιο ως μια αφηρημένη κατηγορία, που αποτελεί χαρακτηριστικό του οικονομι-

κού συστήματος στο σύνολό του. Αυτό γιατί, ακόμα και το αν μια συνειδητή ανταλλαγή στο επίπεδο του τοκοφόρου κεφαλαίου (με σκοπό την απόσπαση υπεραξίας με τη μορφή του τόκου) θα αποδειχθεί επιτυχής ή όχι, είναι σε κάποιο βαθμό ανεξάρτητη ως ενδεχόμενο από τις προθέσεις των αντισυμβαλλομένων, δεδομένου ότι τα όποια θετικά αποτελέσματα όσον αφορά την κερδοφορία εξαρτώνται από την αποτελεσματική λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας στο σύνολό της (Fine, 2014: 49-50).

Δεύτερον, αυτή η αβεβαιότητα οδήγησε τον Μαρξ να εικάσει (με την επισημονική έννοια του όρου) το πότε μια συσσώρευση του πλασματικού κεφαλαίου είναι και πραγματική συσσώρευση κεφαλαίου, δηλαδή αν αυτή η συσσώρευση αντιστοιχίζεται σε αύξηση των παραγωγικών περιουσιακών στοιχείων τα οποία θα πρέπει να παράσχουν τις αναμενόμενες, ή ακόμα πιο σωστά τις απαιτούμενες, από το πλασματικό κεφάλαιο αποδόσεις. Η απάντηση στο παραπάνω απέχει πολύ από το να είναι απλή, καθώς, όπως ήδη έχουμε υπαινικτεί, ακόμα και με τις καλύτερες των προθέσεων μια συσσώρευση πλασματικού κεφαλαίου δεν σημαίνει ότι τα τοκοφόρα κεφάλαια που εμπλέκονται σε αυτή μπορούν να εγγυηθούν και να επιτύχουν την πρόκληση και τη δημιουργία πραγματικής συσσώρευσης κεφαλαίου· αντίθετα μάλλον μπορεί να αποτύχουν σε αυτό. Ωστόσο, αν και οι πιστώσεις που παρέχονται εν γένει στην οικονομία με σκοπό να διευκολυνθούν οι αγορές αγαθών και υπηρεσιών μπορεί οι ίδιες να μην ενέχουν την πληρωμή τόκου από τους άμεσους αποδέκτες (για παράδειγμα, όπως όταν το κράτος είναι ο δανειζόμενος με σκοπό να προβαίνει σε εισοδηματικές παροχές προς τους πολίτες του), καθώς αυτές οι πιστώσεις δαπανώνται, με τον τρόπο αυτό είναι δυνατό να επιτυγχάνεται η πρόκληση μιας κάποιας επιτυχούς πραγματικής συσσώρευσης κεφαλαίου η οποία διανοητικά θα μπορούσε να είχε αποτύχει (για παράδειγμα, αυτές οι απλές

πιστώσεις μπορεί να προκαλέσουν αγορές και έτσι να επιτύχουν την πραγματοποίηση κυκλωμάτων συσσώρευσης κεφαλαίου που συνδέονται με τοκοφόρα κεφάλαια σε άλλους τομείς στην οικονομία). Με άλλα λόγια, είναι δυνατό η επέκταση του χρήματος ως χρήμα να επιτρέψει την επιτυχή πραγματοποίηση του πλασματικού κεφαλαίου στο επίπεδο της πραγματικής συσσώρευσης και, αντιστρόφως, η επέκταση του πλασματικού κεφαλαίου να οδηγήσει σε αποτυχία πρόκλησης οποιασδήποτε πραγματικής συσσώρευσης, αλλά απλώς σε επέκταση πιστώσεων.

Συνοψίζοντας, προκύπτει ότι η λειτουργία του «χρήματος ως χρήμα», ή απλώς η πίστη, και η λειτουργία του «χρήματος ως κεφάλαιο» συνυπάρχουν και διαπλέκονται, αλλά και ότι οι δυναμικές της συσσώρευσης του πλασματικού και του πραγματικού κεφαλαίου είναι δυνατό να αποκλίνουν η μία από την άλλη. Αυτό δίνει αυξημένες πιθανότητες για κερδοσκοπικές εκρήξεις στις οποίες οι τιμές των περιουσιακών στοιχείων, όπως οι μετοχές, αυξάνονται δυσανάλογα και μπορεί στη συνέχεια να υποχωρήσουν απότομα και να συντριβούν δημιουργώντας κραχ. Βεβαίως, αυτή η προσέγγιση είναι κοινή σε πολλές ριζοσπαστικές θεωρητικές αναλύσεις των χρηματοοικονομικών, οι οποίες μπορεί να διαφοροποιούνται σε σχέση με τις νεοκλασικές θεωρητικές προσεγγίσεις που συνδέονται δογματικά με την έννοια των αποτελεσματικών (χρηματοπιστωτικών) αγορών. Όμως, η συμβολή του Μαρξ, που κάνει την προσέγγισή του μοναδική, έγκειται στο ότι συνδέει αυτού του είδους τις κερδοσκοπικές κρίσεις με την παραγωγή και την ιδιοποίηση υπεραξίας, στην οποία ο ρόλος του τοκοφόρου κεφαλαίου είναι τόσο απαραίτητος (για να καταστεί δυνατή η ανταγωνιστική συσσώρευση και η αύξηση της παραγωγικότητας σε μεγάλη κλίμακα μέσα από την κινητοποίηση των κεφαλαίων, αλλά και γενικότερες οικονομικές και κοινωνικές αναδιαρθρώσεις από την σκοπιά του κεφαλαίου) όσο και δυνητικά αποστα-

θεροποιητικός, όπως και όταν η συσσώρευση του πλασματικού κεφαλαίου προηγείται σε σχέση με το πραγματικό κεφάλαιο και, εν τέλει, αποτυγχάνει να πραγματοποιήσει κέρδη για να πληρωθεί η δική του αλυσίδα υποχρεώσεων που εκκρεμούν, καθώς και οι διασυνδεδεμένες με αυτό άλλες αλυσίδες υποχρεώσεων. Με άλλα λόγια, οι αγορές χρήματος αποκρύπτουν τη θεμελιώδη διάκριση μεταξύ των χρήσεων του «χρήματος ως χρήμα» και του «χρήματος ως κεφάλαιο», δεδομένου ότι κάθε χρήση του δανειακού αυτού χρήματος παρουσιάζεται ως ένα κεφάλαιο που παρέχει ένα επιτόκιο ως ποσοστό απόδοσης. Για το λόγο αυτό, ο Μαρξ χρησιμοποίησε τον όρο *δανειακό χρηματικό κεφάλαιο*, για να περιγράψει τη λειτουργία των αγορών χρήματος στο σύνολό τους, και στην οποία οι διακριτές λειτουργίες του «χρήματος ως χρήμα» και του «χρήματος ως κεφάλαιο» ενώνονται σε μια ενιαία αγορά για τον καθορισμό του επιτοκίου (Fine, 2014: 51).

2.2. Το επιτόκιο ως οικονομική κατηγορία

Από τα προηγούμενα, είναι δυνατόν να προσδιοριστούν τα διακριτικά χαρακτηριστικά της μαρξιστικής θεωρίας της χρηματοδότησης και του επιτοκίου.

Όπως έχουμε ήδη εξηγήσει, ο Μαρξ διαχωρίζει το κεφάλαιο που λειτουργεί στο επίπεδο της ανταλλαγής σε εμπορικό και τοκοφόρο. Τυπικά το εμπορικό κεφάλαιο εμπλέκεται σε συναλλαγές που αφορούν το λιανικό και το χονδρικό εμπόριο, και πέραν της θέσης του στη σφαίρα της ανταλλαγής μπορεί επίσης να οριστεί και λογικά από το γεγονός ότι το ίδιο δεν παράγει υπεραξία, ενώ αυτοί που δρουν στο επίπεδο του εμπορικού κεφαλαίου υπόκεινται στην ανταγωνιστική διαδικασία της εισόδου και εξόδου από αυτή την οικονομική δραστηριότητα, όπως ακριβώς και το βιομηχανικό κεφάλαιο. Κατά συνέπεια, το εμπορικό κεφάλαιο υπόκειται στην τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους, επίσης, το εμπορικό κεφάλαιο περιλαμβάνει

μια ποικιλία εμπορικών πιστώσεων και άλλων νομισματικών σχέσεων και λειτουργιών, τις οποίες, για λόγους ευκολίας, ακολουθώντας τον Μαρξ, καλούμε *χρηματεμπορικό κεφάλαιο*. Το χρηματεμπορικό κεφάλαιο είναι μια γενική κατηγορία που ορίζεται από την ανάγκη της νομισματικής κυκλοφορίας για λόγους διευκόλυνσης της καπιταλιστικής αναπαραγωγής. Το χρηματεμπόριο ασχολείται με εργασίες διαχείρισης αποθεματικών, και ούτω καθεξής, που ανατίθενται σε εξειδικευμένους καπιταλιστές ή διεκπεραιώνονται από ειδικά τμήματα εντός των επιχειρήσεων (βλ. Μαρξ, 1978: κεφ. 16-17).

Αντίθετα, το τοκοφόρο κεφάλαιο περιλαμβάνει το δανεισμό (λήψη και χορήγηση δανείων) χρηματικών κεφαλαίων είτε για την παραγωγή υπεραξίας ή για την οικειοποίησή της μέσω του εμπορικού κεφαλαίου. Το τοκοφόρο κεφάλαιο δυνητικά αποσπά τόκο ως αποτέλεσμα των παραπάνω, οδηγώντας σε μια κατανομή της υπεραξίας μεταξύ τόκων και αυτού που ο Μαρξ αποκάλεσε *κέρδος της επιχείρησης*, με το τελευταίο να κατανέμεται μεταξύ των ανταγωνιστικών βιομηχανικών κεφαλαίων που υπόκεινται στην τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους (βλ. Μαρξ, 1978: κεφ. 23). Η λειτουργία του τοκοφόρου κεφαλαίου δείχνει ότι η συσσώρευση του κεφαλαίου διαμεσολαβείται από τη διαφορική πρόσβαση των ανταγωνιζόμενων καπιταλιστών σε χρηματικό κεφάλαιο. Η διαίρεση μεταξύ «κέρδους της επιχείρησης» και επιτοκίου δεν είναι προκαθορισμένη από το αξιακό σύστημα (Μαρξ, 1978: κεφ. 23). Αυτό μάλλον είναι το ακούσιο αποτέλεσμα της διαδικασίας συσσώρευσης, τόσο από την άποψη του πόση υπεραξία πραγματοποιείται (καθώς η προκαταβολή χρηματικού κεφαλαίου αποτελεί μεν προϋπόθεση, αλλά όχι και εγγύηση κερδοφορίας), και του πώς αυτή κατανέμεται μεταξύ του τοκοφόρου, του βιομηχανικού και του εμπορικού κεφαλαίου. Η διαίρεση αυτή δεν σχετίζεται άμεσα με το επιτόκιο. Παρ' όλα αυτά, οι διαφορές μεταξύ των επιτοκίων δανεισμού (λήψεως και χορη-

γήσεων), οι προμήθειες των τραπεζών και άλλες επιβαρύνσεις αποτελούν σημαντικούς μηχανισμούς μέσω των οποίων το τοκοφόρο κεφάλαιο ιδιοποιείται μέρος από τη μάζα της υπεραξίας που παράγεται.

Αυτό δεν σημαίνει ότι η διαίρεση μεταξύ του επιτοκίου και του «κέρδους της επιχείρησης» δεν υπόκειται στην ισχύ συστηματικών δυνάμεων και προσδιορισμών (Μαρξ, 1978: κεφ. 23). Η ικανότητα οικειοποίησης υπεραξίας με τη μορφή του τόκου προκύπτει από το ρόλο του τοκοφόρου κεφαλαίου ως μοχλού ενίσχυσης του ανταγωνισμού στη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου, όπου το τοκοφόρο κεφάλαιο λειτουργεί διαφορετικά σε σχέση με το βιομηχανικό και το εμπορικό κεφάλαιο. Για παράδειγμα, μια τράπεζα μπορεί να είναι πρόθυμη να δανείσει σε έναν βιομήχανο για να ανταγωνιστεί με έναν άλλον βιομήχανο στον ίδιο τομέα, αλλά είναι λιγότερο πιθανό να δανείσει σε ένα αντίπαλο χρηματοπιστωτικό ίδρυμα. Φυσικά, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει ανταγωνισμός εντός του χρηματοπιστωτικού τομέα, ούτε απουσία διατραπεζικού δανεισμού, μόνο που αυτές οι ανταγωνιστικές (και άλλες) σχέσεις είναι διαφορετικής φύσης από την υπόλοιπη οικονομία όταν βρίσκονται εντός ίδιου του χρηματοπιστωτικού τομέα. Αυτός ακριβώς είναι ο λόγος για τον οποίο ο τόκος που συνδέεται με το τοκοφόρο κεφάλαιο δεν απαλείφεται μηδενιζόμενος ή δεν τείνει προς το κανονικό ποσοστό κέρδους μέσα από τη χρήση των ιδίων δανειακών κεφαλαίων του χρηματοπιστωτικού τομέα, όπως γίνεται στον βιομηχανικό ή στον εμπορικό τομέα.

Κρίσιμο, λοιπόν, σε σχέση με τη θεωρία του Μαρξ είναι ο απλός και αφηρημένος διαχωρισμός μεταξύ τοκοφόρου και άλλων μορφών κεφαλαίου και η ιδιοποίηση τόκου από το τοκοφόρο κεφάλαιο που αποσπάται από την υπεραξία. Όμως, κατά τη συσσώρευση και κυκλοφορία του κεφαλαίου στο σύνολό του, ο ρόλος των τόκων που πληρώνονται και οι αγορές χρήματος είναι πολύ

πιο περίπλοκες και διασυνδεδεμένες μεταξύ τους στην πράξη, με την είσπραξη τόκων, μερισμάτων ή και άλλες μορφές εισοδημάτων να συνιστούν μηχανισμούς με τους οποίους είτε εξισώνεται το κέρδος μεταξύ ορισμένων (βιομηχανικών και εμπορικών) κεφαλαίων είτε ιδιοποιείται υπεραξία από το τοκοφόρο κεφάλαιο. Μάλιστα αυτό περιπλέκεται περαιτέρω από το βαθμό στον οποίο το ίδιο το τοκοφόρο κεφάλαιο είναι στέρεα ενσωματωμένο σε άλλα είδη εμπορικών δραστηριοτήτων σε υβριδική μορφή, (κατ' αναλογία με τα υβρίδια που διαμορφώνονται μέσα από συνδυασμούς μεταξύ βιομηχανικών και εμπορικών κεφαλαίων).

Γενικότερα, η δημιουργία από τον Μαρξ μιας θεωρίας του επιτόκιου σε αντίθεση με το κέρδος είναι ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα της ανάλυσής του. Στην κλασική πολιτική οικονομία, για παράδειγμα, το επιτόκιο είναι μια κατηγορία που εισάγεται με ελάχιστη ή και καμία αιτιολόγηση, το επιτόκιο στους κλασικούς ταλαντεύεται γύρω από ένα αυθαίρετο «φυσικό» επιτόκιο για το οποίο δεν υπάρχουν άλλοι προσδιοριστικοί παράγοντες πέρα από την προσφορά και τη ζήτηση χρήματος. Παρομοίως, στα νεοκλασικά οικονομικά, κυρίως στη θεωρία της διαχρονικής κατανάλωσης και παραγωγής (intertemporal consumption and production) του Φίσερ (Fisher), τα επιτόκια και το κέρδος είναι εννοιολογικά ταυτόσημα και ποσοτικά ίσα στην κατάσταση ισορροπίας. Ακόμη και στα κείνσιανά οικονομικά (αλλά και στον ίδιο τον Κέινς [Keynes]), όπου οι νομισματικοί παράγοντες εισάγονται με διακριτό τρόπο, το ποσοστό κέρδους –όπως αντιπροσωπεύεται από την οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου– ορίζεται ως ίσο με το ποσοστό του τόκου. Ενώ οι βραχυπρόθεσμες προσδοκίες μπορεί να οδηγήσουν σε ανισορροπία σε ό,τι αφορά το επίπεδο του επιτόκιου, στον κείνσιανισμό υπάρχει η υποκείμενη ιδέα ότι υπάρχει ένα φυσικό ή αλλιώς επιτόκιο ισορροπίας με πλήρη απασχόληση. Αυτή η σημαντική απόκλι-

ση από τη θεωρία του Μαρξ είναι στενά συνδεδεμένη με την αδυναμία της κείνσιανής θεωρίας να διακρίνει μεταξύ της ζήτησης και, ως εκ τούτου, της πίστης, για συσσώρευση και για κατανάλωση, αντιλαμβανόμενη μόνο των αντίκτυπων πολλαπλασιαστών στην πραγματική ζήτηση.

Αντίθετα, ο Μαρξ όχι μόνο κατηγοριοποιεί το επιτόκιο με ευδιάκριτο τρόπο, αλλά το εντοπίζει, εντός του πλαισίου της αναλυτικής δομής της οικονομικής του σκέψης, συνάγοντας το επιτόκιο από τις ανταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ δύο σαφώς διακριτών μερίδων της καπιταλιστικής τάξης (βλ. Harris, 1976: 146-150). Αυτό το κάνει σε σχέση με τις αφηρημένες τάσεις και δομές που ο ίδιος έχει προσδιορίσει για την καπιταλιστική οικονομία, για παράδειγμα, για την τάση του ποσοστού κέρδους να εξισώνεται μεταξύ ανταγωνιστικών βιομηχανικών και χρηματεμπορικών κεφαλαίων, προκειμένου το πιστωτικό σύστημα να καταστεί βασικός μηχανισμός του ανταγωνισμού και ο μοχλός της συσσώρευσης του κεφαλαίου, για το διαχωρισμό του χρηματικού κεφαλαίου από τα άλλα εμπορεύματα, για τη συγκέντρωση των αδρανών αποθησαυρισμένων διαθεσίμων στο τραπεζικό σύστημα και ούτω καθεξής, δηλαδή για τις λειτουργίες του «χρήματος ως χρήμα» και του «χρήματος ως κεφάλαιο», που εντέλει ενώνονται σε μια ενιαία αγορά δανειακού χρηματικού κεφαλαίου για τον προσδιορισμό του επιτόκιου.

Συνεπώς, σε ό,τι αφορά τη σφαίρα της κυκλοφορίας, με βάση τα προηγούμενα μπορούμε να καταλήξουμε σε μια πρόταση για ένα μαρξιστικό νομισματικό σχήμα. Πιο συγκεκριμένα, στον Μαρξ είναι ο αποθησαυρισμός (δηλαδή το αδρανές χρήμα που κατά τακτά χρονικά διαστήματα απεμπλέκεται από το γενικό κύκλωμα του κεφαλαίου, ως προληπτικά αποθέματα, ως προσωρινά αναξιοποίητα κέρδη, αποσβέσεις κ.λπ., που παρέχει την κοινωνική βάση για το πιστωτικό σύστημα) και όχι η αποταμίευση που παρέχει τη βάση του *δανειακού χρηματικού κεφαλαίου*. Αυτό

έχει σημαντικές συνέπειες. Έτσι, η αποταμίευση, δηλαδή το εισόδημα των καταναλώνεται, σαφώς αποτελεί μια έννοια ευρύτερη του αποθσαυρισμού. Το γεγονός ότι η αποταμίευση μπορεί να λάβει μια νομισματική μορφή είναι οπωσδήποτε σημαντικό (αφού αυτό προσδίδει επιπλέον αβεβαιότητα στο αν θα μετατραπεί τελικά σε εμπορεύματα), αλλά η αποταμίευση έχει επίσης και μια αξιακή διάσταση: είναι πραγματικό προϊόν που δεν έχει καταναλωθεί.

Ο αποθσαυρισμός δεν έχει άλλη διάσταση πέραν της νομισματικής: Πρόκειται για χρήμα που προσωρινά παρέμεινε ανενεργό. Συνεπώς, εφόσον ο αποθσαυρισμός παρέχει τη βάση του δανειακού χρηματικού κεφαλαίου και του πιστωτικού συστήματος, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι οι δραστηριότητες των δανειστών και των δανειζομένων φέρνουν σε ισορροπία την αποταμίευση με την επένδυση, δηλαδή ότι εξασφαλίζουν την ομαλή πορεία της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου. Είναι σαφές ότι η μεταφορά ανενεργού χρήματος σε χέρια που θα το χρησιμοποιήσουν στη διαδικασία της συσσώρευσης του κεφαλαίου έχει συνέπειες για τη μεταφορά πόρων ανάμεσα στους τομείς της παραγωγής. Είναι όμως μια διαδικασία που διαφέρει ποιοτικά και ουσιαστικά από τη μεταφορά αποταμιευτικών πόρων για επένδυση. Το γεγονός ότι οι ροές του δανειακού κεφαλαίου διαμεσολαβούνται από το πιστωτικό σύστημα (με τις δικές του αγορές, εμπορευόμενους, τιμές και κερδοσκοπικές δραστηριότητες) είναι δυνατόν, αντί να ωθεί προς την ισορροπία, να συμβάλλει σε ανισορροπίες μεταξύ αποταμίευσης και επένδυσης, που δημιουργούν σοβαρά προβλήματα στη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου. Τέλος, καθίσταται πλέον σαφές ότι το επιτόκιο στο πλαίσιο αυτό, αν και αποτελεί την τιμή του δανειακού χρηματικού κεφαλαίου, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί η τιμή που μπορεί να ισορροπήσει αποταμίευση και επένδυση.

3. Πλασματικό κεφάλαιο και σύγχρονες οικονομικές κρίσεις: Οι θεωρητικές προσεγγίσεις της χρηματιστικοποίησης

Τα παραπάνω δεν είναι απλώς ζητήματα ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος. Ένα βασικό χαρακτηριστικό των σύγχρονων οικονομικών κρίσεων είναι ακριβώς η δυσανάλογη επέκταση του κεφαλαίου στο επίπεδο της σφαίρας της κυκλοφορίας, όχι μόνο μέσω του πολλαπλασιασμού των παράγωγων χρηματοοικονομικών προϊόντων, αλλά και μέσω της επέκτασης των χρηματοοικονομικών δραστηριοτήτων σε ολόνα και περισσότερους τομείς της οικονομικής και κοινωνικής αναπαραγωγής, από τους οποίους ο τομέας της προσωπικής χρηματοδότησης (personal finance) είναι κυρίαρχος (και μπορεί να αφορά τόσο τα ενυπόθηκα δάνεια όσο και τις συντάξεις αλλά και τα συστήματα υγειονομικής περίθαλψης που ιδιωτικοποιούνται). Τα φαινόμενα αυτά καθορίζουν τα χαρακτηριστικά μιας περιόδου που διάφορες προσεγγίσεις, κυρίως στο χώρο της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας, ονομάζουν *περίοδο της χρηματιστικοποίησης*. Η δε γενική θεωρητική θέση τους για τη χρηματιστικοποίηση υποστηρίζει ότι στον σύγχρονο καπιταλισμό οι χρηματοοικονομικές λειτουργίες (δηλαδή η λειτουργία του χρηματικού κεφαλαίου) αποκτά μια αυξανόμενη υπεροχή σε σχέση με άλλες βασικές μερίδες του κεφαλαίου (δηλαδή το παραγωγικό και εμπορικό κεφάλαιο).

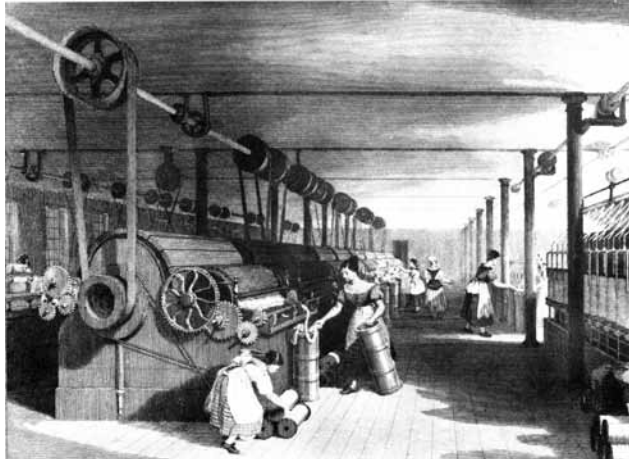
3.1. Χίλφερντινγκ: Πλασματικό και χρηματιστικό κεφάλαιο

Από την πλευρά του μαρξισμού, αυτού του τύπου οι αντιλήψεις έχουν τις ρίζες τους στη βαρυσήμαντη εργασία του Χίλφερντινγκ (Hilferding, 1981/1910) για το χρηματιστικό κεφάλαιο και στην άποψη (την οποία ποτέ δεν διατύπωσε ο ίδιος ρητά) ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός έχει υποστεί μια ριζική μετάλλαξη σε σχέση με τη διδασκαλία της κλασικής πολιτικής οικονομίας και του Μαρξ,

καθώς, σύμφωνα με την άποψη αυτή, το χρηματιστικό κεφάλαιο εκθρόνησε το παραγωγικό κεφάλαιο από τη μέχρι τότε δεσπόζουσα θέση του.

Το χρηματιστικό κεφάλαιο αποτελείται από ένα συνδυασμό δύο κατά τον Χίλφερντινγκ πιο απλών μορφών κεφαλαίου, δηλαδή του χρηματικού κεφαλαίου των τραπεζών με το βιομηχανικό κεφάλαιο, υπό την ηγεμονία του πρώτου. Παρά το γεγονός ότι η προσέγγιση αυτή ουσιαστικά παρέκάμψε την εργασιακή θεωρία της αξίας, στην εποχή του Χίλφερντινγκ απέκτησε τεράστια δημοτικότητα στους κόλπους της τότε μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας, καθώς υιοθετήθηκε τόσο από τους ομοϊδεάτες του αλλά και από ιδεολογικούς και πολιτικούς αντιπάλους, όπως ο Λένιν. Η θεωρία του χρηματιστικού κεφαλαίου στη συνέχεια επανεμφανίστηκε από τον Σουίζι (Sweezy) το 1942. Εκείνες τις εποχές όμως ουδείς από τους οπαδούς αυτής της θεωρίας αμφισβήτησε την κλασική μαρξιστική σχέση μεταξύ υπεραξίας και τόκου που περιγράψαμε παραπάνω. Η υπεραξία εξάγεται από το παραγωγικό κεφάλαιο στη σφαίρα της παραγωγής και στη συνέχεια αναδιανέμεται μεταξύ των κερδών (που αναλογούν στο παραγωγικό κεφάλαιο), των τόκων (που αναλογούν στο μη παραγωγικό χρηματικό κεφάλαιο) και των εμπορικών κερδών (που αναλογούν στο μη παραγωγικό εμπορικό κεφάλαιο).

Έστω και έτσι όμως σύμφωνα με τον Χάρις (Harris, 1988: 19-25), το κλασικό έργο του Χίλφερντινγκ γύρω από την έννοια του χρηματιστικού κεφαλαίου κινείται σε εντελώς λάθος κατεύθυνση σε σχέση με τον Μαρξ. Η έννοια του χρηματιστικού κεφαλαίου που εισηγείται ο Χίλφερντινγκ δεν είναι συμβατή με την επιχειρηματολογία της μαρξιστικής θεωρίας, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη φύση του πλασματικού κεφαλαίου. Ο Μαρξ δημιούργησε την έννοια του πλασματικού κεφαλαίου στο πλαίσιο της εισαγωγής των μετοχικών εταιρειών, και το ίδιο ακριβώς φαινόμενο αντιμετωπίζεται από τον Χίλφερντινγκ ως καίριας σημασίας για την ανάπτυξη μιας άλλης

διακριτής, κατά την άποψή του μορφής κεφαλαίου, που ονομάζει χρηματιστικό κεφάλαιο. Όπως όμως επισημαίνεται και πάλι από τον Χάρις (Harris, 1988: 22), οι δυναμικές των δύο μορφών κεφαλαίου (πλασματικό και χρηματιστικό) κινούνται σε εντελώς διαφορετικές κατευθύνσεις: Ενώ το βασικό χαρακτηριστικό του πλασματικού κεφαλαίου εντοπίζεται στη χαλαρότητα της σχέσης του με το βιομηχανικό κεφάλαιο και στην παραγωγή υπεραξίας, αντίθετα το χρηματιστικό κεφάλαιο χαρακτηρίζεται από τη στενότητα της σχέσης του με το βιομηχανικό κεφάλαιο και την εμπλοκή του στις δραστηριότητές του.

Η έννοια του χρηματιστικού κεφαλαίου του Χίλφερντινγκ, συγκρινόμενη με του Μαρξ, συνεπάγεται μια αντιστροφή σε ό,τι αφορά τους ρόλους του χρηματοπιστωτικού τομέα και της βιομηχανίας με μια διπλή έννοια: ο χρηματοπιστωτικός τομέας έρχεται να κυριαρχήσει επί της βιομηχανίας, αντί να συμβεί το αντίθετο, καθώς η χαλαρή σχέση μεταξύ χρηματοπιστωτικού τομέα και βιομηχανίας μεταλλάσσεται σε πολύ στενή. Μάλιστα, αυτές οι μεταβολές ερμηνεύονται από τον Χίλφερντινγκ αλλά και άλλους, ως το αποτέλεσμα των νόμων ανάπτυξης του καπιταλισμού, όπως αυτοί αναλύθηκαν από τον Μαρξ.

Από τα παραπάνω προκύπτει σαφώς μια αντίφαση ανάμεσα στην έννοια του χρηματιστικού κεφαλαίου και τη μαρξ-

στική κατηγορία του πλασματικού κεφαλαίου, την οποία ο Μαρξ θεώρησε καίριας σημασίας για τη δημιουργία του σύγχρονου πιστωτικού συστήματος στον καπιταλισμό. Ειδικότερα, ενώ το πλασματικό κεφάλαιο, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, χαρακτηρίζεται από τη σχετική ανεξαρτησία του έναντι του παραγωγικού κεφαλαίου, το χρηματιστικό κεφάλαιο εμφανίζεται πλήρως συνδεδεμένο. Αν οι τράπεζες ελέγχουν τη χρηματοδότηση των επιχειρήσεων και ενοποιούνται με τη βιομηχανία λόγω αυτού, τότε μπορούμε να πούμε ότι και οι τράπεζες είναι εξαρτημένες από την πορεία των επιχειρήσεων. Περαιτέρω, αν και οι τράπεζες διατηρούν στα χαρτοφυλάκιά τους μετοχές των συγκεκριμένων βιομηχανικών επιχειρήσεων, ο κύριος όγκος του δανεισμού τους κατευθύνεται σε αυτές, κερδίζουν από την εισαγωγή στο χρηματιστήριο νέων επιχειρήσεων και ασκούν έλεγχο επί των παραγωγικών δραστηριοτήτων αυτών των επιχειρήσεων προκειμένου να ρυθμίζουν και να προστατεύουν τις χρηματιστικές τους επενδύσεις. Αυτό σημαίνει ότι οι τύχες των τραπεζών εξαρτώνται απολύτως από αυτές των «επιχειρήσεών τους». Αν, για παράδειγμα, τα κέρδη των επιχειρήσεων κάποιου τομέα της καπιταλιστικής οικονομίας εισέλθουν σε κρίση, τότε οι τράπεζες που είναι συνδεδεμένες με αυτές δεν μπορούν απλώς να αποσύρουν τις πιστώσεις τους από αυτές και να τις κατευθύνουν αλλού, αφού σε αυτό το πλαίσιο οι τράπεζες είναι και οι κύριοι μέτοχοι αυτών των επιχειρήσεων, οπότε η χρηματοδότηση είναι συνδεδεμένη αποκλειστικά με τις συγκεκριμένες επιχειρήσεις. Οποιαδήποτε απόσυρση για τις τράπεζες σημαίνει την καταστροφή ενός μεγάλου μέρους των περιουσιακών τους στοιχείων.

Η παραπάνω αντίφαση μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η έννοια που εισήγαγε ο Χίλφερντινγκ αποτυγχάνει να ενσωματώσει τις επιπτώσεις των νόμων εξέλιξης στον καπιταλισμό όπως τις διατύπωσε ο Μαρξ, καθώς οι νόμοι αυτοί λειτουργούν στη βάση ενός συ-

στήματος όπου οι χρηματοοικονομικές δραστηριότητες καθίστανται διαρκώς πιο ανεξάρτητες σε σχέση με την παραγωγή και διακρίνονται σαφώς από τις παραγωγικές μέσω της εμπλοκής τους στις δραστηριότητες του πλασματικού κεφαλαίου. Για τον Μαρξ, οι χρηματοοικονομικές λειτουργίες στον καπιταλισμό έχουν την τάση να γίνονται περισσότερο αφηρημένες και «απελευθερωμένες» σε σχέση με την πραγματική συσσώρευση, αντί να γίνονται συγκεκριμένες και δεσμευτικές, ενώ η λογική του χρηματιστικού κεφαλαίου είναι η ακριβώς αντίθετη.

Περαιτέρω, θα πρέπει να σημειωθεί ότι και η εμπειρική εγκυρότητα της έννοιας του χρηματιστικού κεφαλαίου έχει δικαίως αμφισβητηθεί (Harris, 1988· Bond, 2010). Έχει αποδειχτεί ότι η σύμπτυξη του παραγωγικού με το τραπεζικό κεφάλαιο εμπειρικά δεν επαληθεύεται για το μεγαλύτερο μέρος του καπιταλιστικού κόσμου. Για παράδειγμα, ιδιαίτερα στις αγγλοσαξονικές χώρες, το χρηματιστήριο και όχι το τραπεζικό σύστημα ήταν και εξακολουθεί να είναι η κύρια οδός για τη χρηματοδότηση των ιδιωτικών επιχειρήσεων. Έτσι, το χρηματιστικό κεφάλαιο ούτε είναι και ούτε υπήρξε πλειοψηφικό και πολύ περισσότερο ηγεμονικό.

3.2. Από τον Χίλφερντινγκ στις σύγχρονες θεωρίες της χρηματιστικοποίησης

Η συζήτηση σχετικά με τη σχέση μεταξύ του παραγωγικού κεφαλαίου και του χρηματοπιστωτικού τομέα συνεχίστηκε και πήρε σημαντική ώθηση προς το τέλος του 20ού αιώνα. Οι σημαντικές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του αιώνα αυτού επηρέασαν καθοριστικά τις απόψεις των μη ορθόδοξων οικονομολόγων σχετικά με το ρόλο του χρηματοπιστωτικού συστήματος.

Τη μεγάλη περίοδο της λεγόμενης «σιωπηλής ύφεσης» η οποία ακολούθησε την παγκόσμια κρίση του 1973, η κρίση κερδοφορίας προκάλεσε αρκετά κύματα καπιταλιστικών αναδιαρθρώσε-

ων. Αυτά πέτυχαν μόνο εν μέρει να αντισταθμίσουν την πτώση της κερδοφορίας και την επακόλουθη υπερσυσσώρευση του κεφαλαίου (βλ. Shaikh, 2011). Η ελληνική καπιταλιστική ανάκαμψη οδήγησε σε μια φυγή προς τα εμπρός: το σύστημα γι' αυτήν τη φυγή προχώρησε στην εντατική και εκτατική χρησιμοποίηση πράξεων πλασματικού κεφαλαίου, προκειμένου να διατηρήσει και να ενδυναμώσει τη γενικότερη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου. Έτσι, από τη δεκαετία του 1990 και μετά, άρχισε αυτό που ονομάστηκε *χρηματοπιστικοποίηση*. Ο χρηματοπιστωτικός τομέας απελευθερώθηκε και διεθνοποιήθηκε. Επιπλέον, υπερσυσσωρευμένα κεφάλαια από τους παραγωγικούς τομείς της οικονομίας μεταφέρθηκαν προς τον χρηματοπιστωτικό τομέα, προκειμένου να αποκομίσουν υπερκέρδη μέσω των διαδικασιών του πλασματικού κεφαλαίου. Μάλιστα, οι εξελίξεις αυτές υπέθαλψαν τη διάδοση και τη δημοφιλία αντιλήψεων που στηρίχτηκαν σε εμπειρικές παρατηρήσεις (ή σχηματοποιημένα δεδομένα) για την ανατολή μιας νέας εποχής στον καπιταλισμό σύμφωνα με τις οποίες το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο έχει πλέον διαρρήξει τα δεσμά του παραγωγικού κεφαλαίου και έχει εδραιώσει την αυτοδύναμη υπεροχή του έναντι ολόκληρου του καπιταλιστικού συστήματος.

Όπως επισημαίνει ο Μαυρουδέας (2013), από τη δεκαετία του 1990 αρκετές νεομαρξιστικές προσεγγίσεις αλλά και προσεγγίσεις από την πλευρά της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας (π.χ. κανονιστική προσέγγιση – regulation approach) ξεκίνησαν τη θεωρητική στήριξη αυτών των συμπερασμάτων. Με τον τρόπο αυτό στις αρχές του 21ου αιώνα κατασκευάστηκε η θεωρία της χρηματοπιστικοποίησης. Αυτός καθαυτόν ο όρος αρχικά διαμορφώθηκε από μετακείσιν-ανές και νεομαρξιστικές προσεγγίσεις που θεωρητικά βρισκόνταν πολύ κοντά και συνδέονταν με τη Σχολή της Μηνιαίας Επιθεώρησης (Monthly Review). Ο Σουίτζι (Sweezy, 1994) είχε ήδη υπαινικτεί αυτή την κατεύθυνση. Επιπλέον, στο τελευταίο δημοσιευμένο άρθρο του

Σουίτζι αναφέρεται «η χρηματοπιστικοποίηση της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου» (Sweezy, 1997) ως μία από τις τρεις κύριες οικονομικές τάσεις στην αλλαγή του 20ού αιώνα (οι άλλες δύο είναι η ανάπτυξη της μονοπωλιακής ισχύος και η οικονομική στασιμότητα). Αλλά πιο αυστηρά ο όρος προτάθηκε για πρώτη φορά σε μια σειρά από δοκίμια των Κίπνερ (Krippner, 2005), Κρότι (Crotty) κ.λπ., που περιλαμβάνονται σε έναν συλλογικό τόμο που άσκησε μεγάλη επιρροή, του οποίου την επιμέλεια είχε ο Ερστέιν (Erstein, 2005). Η μετακείσιν-ανή διατύπωση του όρου «χρηματοπιστικοποίηση» βασίστηκε στην κείσιν-ανή έννοια του «εισοδηματία» (rentier), δηλαδή ένα «μη παραγωγικό» κοινωνικό στρώμα που υφίσταται συλλέγοντας διάφορα μισθώματα τα οποία εκπίπτουν από τα κέρδη που διατίθενται για παραγωγικές επενδύσεις. Έτσι, οι εισοδηματίες αποτελούν τροχοπέδη για τη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου. Η ενσωμάτωση του όρου στη μαρξιστική ανάλυση ακολούθησε λίγο αργότερα.

Η μαρξιστική επαναδιατύπωσή του όμως δεν ήρθε από τη Σχολή της Μηνιαίας Επιθεώρησης, η οποία τον ξαναχρησιμοποίησε μόνο αφού πρώτα διαδόθηκε και προκειμένου να εξηγήσει την κρίση του 2007-08, καθώς η καθαρή υποκαταναλωτική θεωρία αντιμετώπιζε σοβαρές επεξηγηματικές δυσκολίες (π.χ. Foster, 2010). Ο όρος άρχισε να χρησιμοποιείται στο πλαίσιο της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας είτε με έναν «χαλαρό» περιγραφικό τρόπο είτε σε πιο φιλόδοξες αναλύσεις.

Έτσι, οι Μπράιαν κ.ά (Bryan et al., 2009) υποστηρίζουν ότι η χρηματοπιστικοποίηση σηματοδοτεί μια κοσμοϊστορική αλλαγή στις καπιταλιστικές οικονομικές σχέσεις. Οι διαδικασίες της τιτλοποίησης και των χρηματοοικονομικών παραγώγων, τα οποία έχουν αυξηθεί με ταχείς ρυθμούς από τη δεκαετία του 1980, σημαίνουν την εμπορευματοποίηση της χρηματοοικονομίας, μετατρέποντας τις νομισματικές διαδικασίες σε εμπορευματικές σχέσεις. Αυτή η εμπορευματοποίηση δυσκολεύει και θολώνει τη διά-

κριση μεταξύ χρήματος και κεφαλαίου, δίνοντας νέο περιεχόμενο σε μια σειρά από νομισματικές αλληλεπιδράσεις που κάποτε θεωρούνταν απλές διαδικασίες ανταλλαγής. Συνεπώς, υποστηρίζουν ότι ένας επαναπροσδιορισμός των μαρξιστικών κατηγοριών είναι απαραίτητος και ιδιαίτερα μια νέα αντίληψη για τις κοινωνικές τάξεις αλλά και για τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ τάξεων. Διατυπώνουν την άκρως αμφιλεγόμενη πρόταση ότι η χρηματιστικοποίηση μεταμορφώνει την εργασία σε μια μορφή κεφαλαίου. Επιπλέον, υποστηρίζουν ότι η αναπαραγωγή της εργασίας αποτελεί πλέον η ίδια πηγή μεταφοράς υπεραξίας με τη μορφή τόκων και της «χρηματιστικοποίησης της καθημερινής ζωής».

Από την άλλη πλευρά, ο Φάιν (Fine, 2009, 2010) χρησιμοποιεί την έννοια της χρηματιστικοποίησης διαφορετικά από ό,τι οι προσεγγίσεις που αναφέρθηκαν προηγουμένως. Γι' αυτόν η χρηματιστικοποίηση δεν συνιστά ένα νέο στάδιο του καπιταλισμού και φυσικά δεν θεωρεί ότι το χρηματιστικό κεφάλαιο μπορεί να αποκτήσει αυτόνομα κανάλια εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης (δηλαδή θεωρεί ότι το χρηματικό κεφάλαιο θα εξαρτάται πάντοτε από την απόσπαση υπεραξίας από το παραγωγικό κεφάλαιο). Έτσι, η χρηματιστικοποίηση θεωρείται ότι είναι απλώς μια ειδική φάση του νεοφιλελευθερισμού. Οι νέες μορφές λειτουργίας του χρηματικού κεφαλαίου και οι νέες θεσμικές ρυθμίσεις είναι οι πολιτικές που χρησιμοποιούνται από το κεφάλαιο, προκειμένου να ξεπεράσει τα προβλήματα και τις αντιφάσεις του.

Ο Λαπαβίτσας (2008, 2009) υιοθετεί σε την έννοια της χρηματιστικοποίησης από μετακεϊνσιανές αναλύσεις και προσπάθησε να δώσει μια φιλόδοξη μαρξιστική παραλλαγή τους, η οποία ταυτόχρονα όμως έρχεται σε αντίθεση με βασικές αρχές της μαρξιστικής ανάλυσης (βλ. Μαουρουδέας, 2013). Ουσιαστικά, συμφωνεί με τις προσεγγίσεις που υποστηρίζουν ότι η χρηματιστικοποίηση αντιπροσωπεύει ένα νέο στάδιο του καπιταλισμού. Μέχρι εδώ όμως το επι-

χείρημά του δεν είχε τίποτα πρωτότυπο σε σύγκριση με τους προηγούμενους ορισμούς του όρου. Αυτό που έδωσε ιδιαίτερο χαρακτήρα στην προσέγγισή του είναι η θέση ότι σε αυτό το νέο στάδιο του καπιταλισμού το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο όχι μόνο κυριαρχεί επί του παραγωγικού κεφαλαίου αλλά και εκμεταλλεύεται άμεσα την εργατική τάξη μέσω τοκογλυφικών δραστηριοτήτων. Σε αυτό συμφωνεί με τους Μπράιαν κ.ά. Πιο συγκεκριμένα, η χρηματιστικοποίηση δεν συνεπάγεται μόνο την επέκταση της χρηματοοικονομικής μόχλευσης και των δραστηριοτήτων του πλασματικού κεφαλαίου. Αυτό το κανάλι φέρνει κέρδη για το χρηματιστικό κεφάλαιο μέσω της ανακατανομής της υπεραξίας από το παραγωγικό προς το χρηματιστικό κεφάλαιο. Το καινούριο στοιχείο που φέρνει η χρηματιστικοποίηση –και αυτό που της δίνει τον ξεχωριστό κοσμοϊστορικό χαρακτήρα της– είναι ότι αποκτά ένα άλλο κανάλι κέρδους, και αυτό είναι η άμεση και απευθείας εκμετάλλευση των εργαζομένων μέσω της παροχής δανείων. Ο Λαπαβίτσας δηλαδή θεωρεί την πιστωτική επέκταση προς τους εργαζομένους (ή μάλλον τη σύγχρονη έκταση αυτού του φαινομένου) ως κάτι το πραγματικά νέο. Σε αυτή την περίπτωση, το χρηματιστικό κεφάλαιο δρα τοκογλυφικά και, ως εκ τούτου, ιδιοποιείται μέρος του εισοδήματος των εργαζομένων.

Αυτός ο δεύτερος αγώγος χρηματιστικοποίησης δίνει στο χρηματιστικό κεφάλαιο έναν ανεξάρτητο από το παραγωγικό κεφάλαιο μηχανισμό απόκομισης κερδών. Έτσι, αρχικά επινοήθηκε ο όρος «χρηματοοικονομική εκμετάλλευση». Έπειτα όμως από μια σειρά κριτικές (π.χ. Fine, 2009) για το ότι με τον όρο αυτό συγχέεται η καπιταλιστική εκμετάλλευση με την προκαπιταλιστική τοκογλυφική εκμετάλλευση, ο όρος άλλαξε αισθητικά σε «χρηματοοικονομική απαλλοτρίωση». Ωστόσο, η ουσία του παρέμεινε η ίδια.

Γενικότερα, όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Μαουρουδέας (2013), η θεωρία της χρηματιστικοποίησης είναι εξαιρετικά παραπλανητική και οδηγεί σε ανα-

λυτικά, εμπειρικά και πολιτικά αδιέξοδα. Η θέση αυτή του Μαυρουδέα στηρίζεται σε έξι διακριτά σημεία κριτικής:

Πρώτον, η θεωρία της χρηματιστικοποίησης υποκύπτει στην απατηλή εντύπωση που δημιουργείται από βραχυπρόθεσμα και συγκυριακά φαινόμενα και τα εξυψώνει υπέρμετρα σε μακροχρόνιες διαρθρωτικές αλλαγές. Έτσι, από μεθοδολογικής απόψεως κινείται στον ίδιο ολισθηρό δρόμο που ακολουθούν οι ριζοσπαστικές θεωρίες μεσαίου βεληνεκούς των δεκαετιών του 1980 και του 1990 (π.χ. κανονιστική προσέγγιση – regulation approach, θεωρίες της κοινωνικής δομής της συσσώρευσης – theories of the social structure of accumulation· βλ. Μαυρουδέας, 2012: κεφ. 3) με φτωκά αποτελέσματα.

Δεύτερον, με μια μεγάλη δόση υπερβολής δηλώνεται η μετά το 1990 επέκταση των εργασιών του πλασματικού κεφαλαίου ως ένα σχεδόν χωρίς ιστορικό προηγούμενο φαινόμενο. Τέτοιου τύπου οικονομικές ανακάμψεις όμως δεν είναι κάτι νέο ή μη φυσιολογικό κατά τη διάρκεια καπιταλιστικών κρίσεων. Όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω, το κεφάλαιο –όταν αντιμετωπίζει παρατεταμένες περιόδους πτωτικής κερδοφορίας και υπερσυσώρευσης– καταφεύγει συχνά σε τέτοιες επιλογές. Αυτό που δίνει στο σύγχρονο φαινόμενο ένα διακριτικό –αλλά δομικά όχι σημαντικό– χαρακτήρα είναι το γεγονός ότι ο καπιταλισμός έχει διδαχτεί από τις προηγούμενες κρίσεις του σημαντικά μαθήματα για τη διαχείριση της τρέχουσας κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, έχει δημιουργηθεί μια εξελιγμένη εργαλειοθήκη μειγμάτων πολιτικής, προκειμένου τουλάχιστον να περιορίσει ή να αναβάλει την κρίση, αλλά όχι, τελικά, για να την αποφύγει (όπως τείνουν να πιστεύουν παλαιότερες και οι νεότερες θεωρίες του «οργανωμένου καπιταλισμού»). Το τελευταίο προπύργιο των επιχειρημάτων αυτού του τύπου της χρηματιστικοποίησης είναι τα παράγωγα χρηματοοικονομικά προϊόντα. Είναι δε αλήθεια ότι η σύγχρονη επέκτασή τους αποτελεί ένα νέο στοιχείο. Αλλά η έκτασή τους και η σημασία τους έχει τονιστεί δυσανάλογα

από τους υποστηρικτές της χρηματιστικοποίησης.

Τρίτον, ιδίως σε ό,τι αφορά τον Λαπαβίτσα και τον λεγόμενο δεύτερο αγώγ χρηματιστικοποίησης του Μπράιαν (Bryan), υποστηρίζεται ότι ο καπιταλισμός έχει κατά κάποιο τρόπο επιστρέψει σε ένα προκαπιταλιστικό στάδιο, δηλαδή στην περίοδο κατά την οποία οι καπιταλιστικές σχέσεις δεν είχαν ακόμη γεννηθεί, αλλά οι προκαπιταλιστικές μορφές του εμπόρου και του τραπεζίτη –όπως οι μορφές αυτές λειτούργησαν στο πλαίσιο της φεουδαρχίας– προετοίμασαν το έδαφος για τη γέννηση του καπιταλισμού. Το κρίσιμο σημείο της λειτουργίας των εμπόρων και των τραπεζιτών στη φεουδαρχία ήταν η άνιση ανταλλαγή και η τοκογλυφία, σε αντίθεση με την ισοδύναμη ανταλλαγή, που ισχύει κατά κανόνα στον καπιταλισμό. Αυτή η λειτουργία στη βάση της άνισης ανταλλαγής ήταν δυνατή λόγω των μονοπωλιακών και των ισχυρών ρυθμιστικών κανόνων του φεουδαρχικού συστήματος. Μόλις όμως πραγματοποιήθηκε η πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου και εδραιώθηκε ο καπιταλισμός, οι μονοπωλιακού χαρακτήρα φεουδαρχικοί κανόνες καταργήθηκαν και κυριάρχησε ο καπιταλιστικός ανταγωνισμός. Στη συνέχεια, η λειτουργία του χρήματος απέκτησε τον χαρακτηριστικό για τον καπιταλισμό τρόπο λειτουργίας του. Η θεωρία της χρηματιστικοποίησης υποστηρίζει ότι αυτό ανατρέπει τα ότι υπάρχει μια επιστροφή στους προκαπιταλιστικούς τρόπους λειτουργίας. Με άλλα λόγια, οι θεωρίες της χρηματιστικοποίησης υποστηρίζουν ότι οι τόκοι παύουν να είναι μέρος της υπεραξίας και ότι η χρηματιστικοποίηση αποκτά μια ανεξάρτητη ύπαρξη. Ταυτόχρονα, το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο όχι μόνο αυτονομείται από το παραγωγικό κεφάλαιο, αλλά και κυριαρχεί σε αυτό. Αλλά, αν η τελευταία είναι η απόλυτη πηγή πλούτου, αυτή η κυριαρχία συνεπάγεται κατ' ανάγκη μια ασφυξία των παραγωγικών επενδύσεων· συνεπώς, και της συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Τέταρτον, η θεωρία της χρηματιστικοποίησης συσκοτίζει τόσο τις ταξικές

διαφορές όσο και την ταξική ανάλυση. Τόσο ο Λαπαβίτσας όσο και ο Μπράιαν συμφωνούν ότι στη θεωρία της χρηματιστικοποίησης το χρηματιστικό κεφάλαιο αποκτά μια ξεχωριστή και ανεξάρτητη ύπαρξη από τις άλλες μερίδες του κεφαλαίου. Αυτό βέβαια δεν απασχολεί και δεν είναι σοβαρό πρόβλημα στην ταξική ανάλυση για τους μετακεϊνσιανούς, καθώς βασίζουν την προσέγγισή τους στην κείνσιανή έννοια των εισοδημάτων. Είναι, ωστόσο, κρίσιμη σημασίας για τις μαρξιστικές εκδοχές της θεωρίας της χρηματιστικοποίησης και ιδιαίτερα για την έννοια της «χρηματοοικονομικής απαλλοτρίωσης» του Λαπαβίτσα όπως και για το σχήμα μεταφοράς υπεραξίας του Μπράιαν. Το σύνθηρες επιχείρημα γι' αυτό τον διαρθρωτικό διαχωρισμό του χρηματιστικού κεφαλαίου από τις άλλες μερίδες του κεφαλαίου είναι ότι τα κέρδη του χρηματοοικονομικού τομέα εμφανίζουν για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα μια σαφώς ανώτερη απόδοση σε σύγκριση με τα μη χρηματοοικονομικά κέρδη. Αυτό ισχύει πράγματι και προέρχεται από την αλληλεπίδραση μεταξύ της υπερσυσσώρευσης και των διαδικασιών του πλάσματος κεφαλαίου, που αναλύθηκαν προηγουμένως. Ωστόσο, κάτι τέτοιο απέχει πολύ από το να αποτελεί μόνιμο, δομικό χαρακτηριστικό του συστήματος. Όπως έχει ήδη ειπωθεί, αυτή η δομική διαίρεση της καπιταλιστικής τάξης δεν αποτελεί πρόβλημα για τις μετακεϊνσιανές προσεγγίσεις, αλλά για τις αντίστοιχες μαρξιστικές. Όπως με ακρίβεια επισημαίνει στην κριτική του ο Φάιν (Fine, 2009), αν η χρηματιστικοποίηση είναι ένας μακροπρόθεσμος διαρθρωτικός μετασχηματισμός, τότε αυτό σημαίνει ότι το χρηματιστικό κεφάλαιο δεν συμμετέχει στο σχηματισμό του γενικού ποσοστού κέρδους, όπως επιχειρηματολογεί η μαρξιστική πολιτική οικονομία. Τι είναι αυτό που εμποδίζει τα κεφάλαια να εισρεύσουν στον χρηματοπιστωτικό τομέα και, συνεπώς, να εξισώσει διακλαδικά τα ποσοστά κέρδους; Ο σχηματισμός ενός γενικού ποσοστού κέρδους

δεν είναι μια απλή τεχνική διαδικασία, αλλά είναι επίσης ένας από τους παράγοντες που στηρίζουν την ενότητα της καπιταλιστικής τάξης. Αν μια επιχειρηματική μερίδα είναι ανεξάρτητη από τη μισθωτή σχέση (και την ιδιοποίηση απλήρωτου χρόνου εργασίας) ως μέσο κερδοφορίας, αλλά ταυτόχρονα επίσης δομικά εγγράφει διαφορετικά ποσοστά κέρδους σε σχέση με τις άλλες επιχειρηματικές μερίδες, τότε το αναγκαίο συμπέρασμα είναι ότι αποτελεί μια ξεχωριστή τάξη. Αυτή όμως είναι μια πολύ ακραία και υπερβολικά τραβηγμένη θέση. Για τους λόγους αυτούς δεν έχει εκφραστεί ρητά, παρ' ότι, αν οι δύο αγωγοί χρηματιστικοποίησης ισχύουν, θα έπρεπε. Ορισμένες νύξεις που προσφέρονται από τον Λαπαβίτσα τελικά ισοδυναμούν με το επιχείρημα ότι δεν υπάρχει διαρθρωτικός διαχωρισμός, διότι το παραγωγικό κεφάλαιο έχει επίσης χρηματιστικοποιηθεί. Αυτό (δηλαδή η χρηματιστικοποίηση των πάντων και έτσι η ασαφής εικόνα κάθε δομικής και λειτουργικής ιδιαιτερότητας) είναι μάλλον το φύλλο συκής, παρά κάποιο πειστικό επιχείρημα. Το ίδιο πρόβλημα ισχύει και για τους Μπράιαν κ.ά., δηλαδή για τη θέση περί ανασύστασης της εργασίας ως μορφής κεφαλαίου που λογικά οδηγεί στην αμφισβήτηση του ορισμού της εργατικής τάξης. Και πάλι αυτή είναι μια εξαιρετικά αμφιλεγόμενη και ατεκμηρίωτη πρόταση.

Πέμπτον, η θεωρία της χρηματιστικοποίησης οδηγεί σε αδικαιολόγητη αναλυτική ασάφεια. Ο Φόστερ (Foster, 2010) προσφέρει ένα τυπικό παράδειγμα αυτού. Ισχυρίζεται, σχολιάζοντας τον Σουίτζι, ότι το μεγάλο αίνιγμα του κεφαλαίου στην εποχή μας είναι η «χρηματιστικοποίηση της συσσώρευσης». Αυτό συνεπάγεται αμφισβήτηση, με δικά του λόγια, όλων των σχολών της οικονομικής σκέψης, σε διάφορους βαθμούς, προκειμένου να διαχωριστεί αναλυτικά ο ρόλος του χρηματοοικονομικού τομέα από την «πραγματική οικονομία». Η τάση αυτή είναι εμφανής σε όλη σχεδόν τη φιλολογία περί χρηματιστικοποίησης. Σχεδόν όλες οι δραστηρι-

ότιπτες στον καπιταλισμό υποτίθεται ότι έχουν χρηματιστικοποιηθεί. Έτσι, νέες έννοιες και νέα αναλυτικά πλαίσια πρέπει να επινοηθούν και παλιές πρέπει να αναμορφωθούν ριζικά (για παράδειγμα, οι ορισμοί της εκμετάλλευσης και του συνολικού κυκλώματος του κεφαλαίου). Όμως οι αλλαγές αυτές, όπως μπορεί να φανεί στην περίπτωση της εκμετάλλευσης, δεν αποσαφηνίζουν, αλλά μάλλον εξασθενίζουν την κατανόηση των θεμελιωδών οικονομικών και κοινωνικών διεργασιών. Απόρροια της μανίας της χρηματιστικοποίησης είναι ότι σχεδόν τα πάντα επενδύονται με μια χρηματοοικονομική περιβολή. Η σφαίρα της παραγωγής εξαφανίζεται από το κέντρο της προσοχής και θεμελιώδεις κατηγορίες της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας (ιδίως ο χρόνος εργασίας) εξατμίζονται εννοιολογικά.

Τέλος, σε ό,τι αφορά την κρίση του 2007-09, οι θεωρίες της χρηματιστικοποίησης υποστηρίζουν ότι δεν είναι μια κρίση a-la-Marx (δηλαδή μια κρίση που εδράζεται στη σφαίρα της παραγωγής), αλλά μια χρηματοπιστωτική κρίση (μια κρίση του χρηματιστικοποιημένου καπιταλισμού). Σε αυτό συμφωνούν με τις ορθόδοξες ερμηνείες της κρίσης. Επιπλέον, όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Τάιμ (Time, 2011), τελικά οι θεωρίες της χρηματιστικοποίησης καταλήγουν να είναι παραλλαγές των κείνσιανών θεωριών για την πιθανότητα κρίσης (possibility of crisis theories). Αυτή – τουλάχιστον για τις μαρξιστικές τους παραλλαγές – είναι μια πολύ αδύναμη θεωρία κρίσης. Ο Λαπαβίτσας (2014: 37) είναι και πάλι τυπικό παράδειγμα. Δηλώνει ότι η ανάπτυξη της χρηματιστικοποίησης δεν έχει τίποτα να κάνει με τον μαρξικό νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Επιπλέον, ισχυρίζεται ότι η πτώση της κερδοφορίας στην καπιταλιστική παραγωγή δεν ήταν ποτέ ένας βασικός παράγοντας που ώθησε στη διάγκωση των χρηματοοικονομικών δραστηριοτήτων. Στο τέλος, στο πλαίσιο της ολιστικής θεωρίας του περί χρηματιστικοποίησης, σχεδόν τα πάντα στον καπιταλισμό διαπερνώνται

από τη χρηματιστικοποίηση και υποτάσσονται σ' αυτήν, ενώ η ίδια παραμένει ανεπηρέαστη από οποιαδήποτε άλλη διαδικασία. Αυτή είναι μια παράξενη θεωρία ως προς το ότι από τη μία πλευρά ισχυρίζεται ότι φέρει μαρξιστικά διαπιστευτήρια και από την άλλη εγκαταλείπει την κύρια μαρξιστική αναλυτική έννοια (το κίνητρο και το ποσοστό κέρδους). Μια παράλληλη συνέπεια της αγνόησης από την πλευρά των θεωριών της χρηματιστικοποίησης του ποσοστού κέρδους και της μανιώδους προσκόλλησής τους στη σφαίρα της χρηματοοικονομίας είναι ότι στην πραγματικότητα δίνουν ελάχιστη ή καθόλου προσοχή στη σφαίρα της παραγωγής.

4. Αντί συμπερασμάτων

Από τις κατηγορίες που περιγράψαμε παραπάνω αλλά και από την παρουσίαση της κριτικής που έχει ασκηθεί και συνεχίζει να ασκείται στις θεωρίες της χρηματιστικοποίησης, γίνεται σαφές ότι στην προσπάθεια του συστήματος να αντιμετωπίσει τα προβλήματα κερδοφορίας του κεφαλαίου που πηγάζουν από τη σφαίρα της παραγωγής, υπάρχει μια αυξανόμενη και συνεχόμενη μετατόπιση της καπιταλιστικής οικονομικής δραστηριότητας κατά μήκος της παραγωγής, του εμπορίου, του χρηματεμπορίου και των δραστηριοτήτων του τοκοφόρου κεφαλαίου, καθώς υπάρχει μεγάλος αριθμός από υβριδικές μορφές στις οποίες συνδυάζονται όλες οι προηγούμενες κατηγορίες. Με άλλα λόγια, ένα αυξημένο φάσμα δραστηριοτήτων έχει τεθεί υπό τη αιγίδα του τοκοφόρου κεφαλαίου, για παράδειγμα, η στεγαστική πίστη, όπως έγινε με δραματικό τρόπο φανερό στην περίπτωση των ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων χαμηλής πιστοληπτικής διαβάθμισης στις ΗΠΑ.

Έτσι, από την πλευρά της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας η χρηματιστικοποίηση ορίζεται ως η εντατική και εκτατική συσσώρευση του πλασματικού κεφαλαίου ή, με άλλα λόγια, ως αυξημένη χρήση και κυριαρχία του τοκοφόρου κε-

φαλαίου στη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου συνολικά.

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, η διάκριση ανάμεσα στο τοκοφόρο κεφάλαιο και στις άλλες μορφές κεφαλαίου στη διαδικασία της ανταλλαγής είναι καταρχήν μια λογική διάκριση, η οποία βασίζεται στο αν κάποιος δανείστηκε/δάνεισε χρήματα ως κεφάλαιο ή όχι. Ωστόσο, όπως δείξαμε, η διάκριση αυτή είναι ασαφής στην πράξη, επειδή τα επιχειρηματικά σχέδια των συναλλασσόμενων μπορεί να μην πραγματοποιηθούν ή να μην επιτύχουν, και έτσι να υπάρξουν αλυσιδωτές αρνητικές επιπτώσεις, καθώς τα αποτελέσματα των επιχειρηματικών σχεδίων καθορίζονται ανεξάρτητα από τις αρχικές προθέσεις των δανειζομένων/δανειστών του τοκοφόρου κεφαλαίου.

Επιπλέον, οι δραστηριότητες στις οποίες εμπλέκεται το τοκοφόρο κεφάλαιο απέχουν πολύ από το να είναι συγκεκλιμένες. Ας πάρουμε για παράδειγμα τις υποθήκες. Το να δανείζει/δανείζεται κάποιος χρήματα για να αγοραστεί ένα σπίτι δεν συνεπάγεται αυτόματα ότι το σπίτι αγοράζεται προκειμένου να χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή υπεραξίας μέσω της εμπλοκής του στη διαδικασία της καπιταλιστικής παραγωγής ή ανταλλαγής (ακόμα και αν και οι ιδιοκτήτες φιλοδοξούν να αποσπάσουν κεφαλαιακά κέρδη, για παράδειγμα, από την προσδοκώμενη μεταβολή της τιμής του). Έτσι, αυτό δεν είναι τοκοφόρο κεφάλαιο. Μετατρέπεται όμως σε τοκοφόρο κεφάλαιο από τη στιγμή που ένα χαρτοφυλάκιο ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων ομαδοποιείται σε ένα περιουσιακό στοιχείο μέσω της διαδικασίας της τιτλοποίησης, καθώς διαφορετικά μεταξύ τους ενυπόθηκα δάνεια πακετίζονται σε ένα χρηματοοικονομικό προϊόν και πωλούνται σε αυτήν τη νέα μορφή, πιθανά δε στη συνέχεια και σε συνδυασμό με άλλα περιουσιακά στοιχεία, τα οποία πωλούνται και πάλι κ.ο.κ. Σε αυτή την περίπτωση, αυτοί που αγοράζουν αυτό το πλασματικό κεφάλαιο στην πραγματικότητα δαπανούν χρηματικό κεφάλαιο με την προσδοκία απόσπασης

υπεραξίας, ακόμη και αν η προέλευση αυτής της υπεραξίας δεν βρίσκεται στο επίπεδο αυτής της ανταλλαγής.

Γενικότερα, είναι προφανές ότι κάθε ροή πιθανών μελλοντικών εσόδων δεν είναι απλώς και μόνο ανοιχτή για να κεφαλαιοποιηθεί (πλασματικά) ως περιουσιακό στοιχείο (για παράδειγμα, μέσω τιτλοποίησης), αλλά μπορεί στη συνέχεια να χρησιμεύσει ως βάση για περαιτέρω ανταλλαγές ως τοκοφόρο κεφάλαιο. Με τον τρόπο αυτό, η κυριαρχία του τοκοφόρου κεφαλαίου μπορεί να επεκταθεί όχι μόνο εντατικά με τα διάφορα κερδοσκοπικά ξεσπάσματα, όπως ήδη δείξαμε, αλλά σε μεγάλο βαθμό και εκτατικά, με την εμπλοκή του σε νέες δραστηριότητες από τις οποίες προηγουμένως απουσίαζε ή ακόμα και απείχε δύναμει του κανονιστικού πλαισίου ή της μορφής της παροχής (για παράδειγμα, εκεί όπου οι ροές εισοδήματος δεν δημιουργούνται στην αγορά, όπως στην κοινωνική στέγαση, εργατικές κατοικίες, επιδοτήσεις ενοικίων, σε αντίθεση με την ιδιοκατοίκηση που στηρίζεται στον ενυπόθηκο δανεισμό). Υπό αυτό το πρίσμα, δώσαμε και τον παραπάνω ορισμό της χρηματιστικοποίησης.

Τελικά, δεν είναι μόνο το γεγονός ότι η παρουσία του χρηματοπιστωτικού τομέα έχει αυξηθεί δυσανάλογα στο πλαίσιο των διαδικασιών που συνδέονται άμεσα με τη συσσώρευση του κεφαλαίου και εξυπηρετούν την παραγωγή και την ανταλλαγή, αλλά έχει επίσης αυξηθεί η παρουσία του σε λιγότερο παραδοσιακούς τομείς δραστηριότητάς του, που σχετίζονται με αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί *κοινωνική αναπαραγωγή*, σε αντίθεση με αυτό που ονομάζουμε *οικονομική αναπαραγωγή*, και το οποίο ουσιαστικά μέχρι πολύ πρόσφατα αποτελούσε την παρακαταθήκη του πάλι ποτέ κοινωνικού κράτους. Αυτή η επέκταση των δραστηριοτήτων αφορά, εκτός από τη στέγαση (και τα ενυπόθηκα στεγαστικά δάνεια), ένα αυξανόμενο φάσμα αντικειμένων που παρέχονταν στο παρελθόν από το κράτος, πέρα από την ήδη υπάρχουσα τεράστια επέκταση σε σχέση και εξάρτηση με την κατανα-

λωτική πίστη. Η κατάσταση αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής στην ιδιωτικοποίηση και την εμπορευματοποίηση αυτών των αντικειμένων, που στο παρελθόν παρέχονταν από το κράτος, αν και αυτό δεν είναι από μόνο του χρηματοπιστικοποίηση, τουλάχιστον από την οπτική γωνία του παρόντος κειμένου, παρά την ισχυρότερη παρουσία καθώς και τις ευκαιρίες που υπάρχουν για την (ιδιωτική) χρηματοδότηση όλων αυτών.

Αντίθετα, η χρηματοπιστικοποίηση εξαρτάται από το πώς η αυτοεπέκταση των χρηματοοικονομικών δραστηριοτήτων επικαλύπτει τα όρια μεταξύ του τοκοφόρου κεφαλαίου και των άλλων μορφών κεφαλαίου που δραστηριοποιούνται στο επίπεδο της ανταλλαγής. Δηλαδή από το αν πρόκειται απλώς για μια επέκταση της πίστης ή είναι κάτι που εμπεριέχει απαίτηση στην υπεραξία της καπιταλιστής παραγωγής πέρα από ό,τι θα αναμενόταν για μια «κανονική» εμπορική δραστηριότητα. Όμως, ακριβώς για να είμαστε σαφείς, και σε κάποιο βαθμό σε αντίθεση με άλλες ερμηνείες της χρηματοπιστικοποίησης, αυτό δεν περιορίζεται στην παρουσία ή την επέκταση των χρηματοοικονομικών δραστηριοτήτων καθαυτών (για παράδειγμα, στεγαστικά δάνεια, πιστωτικές κάρτες), αλλά με την ενσωμάτωση όλων αυτών σε περαιτέρω χρηματοοικονομικές δραστηριότητες που συνιστούν, σε ένα βαθύτερο επίπεδο, την εκτακτική

και εντακτική επέκταση του τοκοφόρου κεφαλαίου στην οποία αναφερθήκαμε. Με άλλα λόγια, τα «υβριδικά» χρηματοοικονομικά σχήματα που διαπλέκουν «χρήματα ως πίστη», «χρήματα ως κεφάλαιο» (τοκοφόρο κεφάλαιο), πλασματικό κεφάλαιο και παραγωγικό κεφάλαιο το ένα με το άλλο έχουν αυξηθεί προς όφελος του τοκοφόρου κεφαλαίου που στο πλαίσίό τους κυριαρχεί.

Ο ορισμός αυτός, από την οπτική γωνία που αναπτύχθηκε εδώ, ενσωματώνει και άλλους ορισμούς της χρηματοπιστικοποίησης (οι οποίοι αναπόφευκτα και σωστά τονίζουν την επέκταση και τον πολλαπλασιασμό των χρηματοπιστωτικών αγορών εν γένει). Επιπλέον, καθιστά δυνατή την εξέταση των επιπτώσεων της χρηματοπιστικοποίησης αυτού του τύπου (πέραν των πιο άμεσων, όπως είναι η μαζική αύξηση των κερδών που προέρχονται από τις χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες και τις αντίστοιχες συνέπειες από την αυξανόμενη ανισότητα). Αλλά αυτό δεν αφορά μόνο τη μεγέθυνση των χρηματοοικονομικών δραστηριοτήτων σε έκταση και σε ποσότητα προκειμένου να ενσωματώσει οικονομικούς παράγοντες, όπως είναι οι μη χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις, τα νοικοκυριά και το έθνος-κράτος. Είναι επίσης η υπαγωγή των εν λόγω χρηματοοικονομικών δραστηριοτήτων στο τοκοφόρο κεφάλαιο με τη μορφή περιουσιακών στοιχείων που διασκελίζουν τους

ρόλους του χρήματος «ως πίστης» και «ως κεφαλαίου». Επιπλέον, πρέπει να επισημάνουμε ότι τέτοιες μορφές εντατικής και εκτατικής χρηματοπιστωτικοποίησης είναι άνισα κατανεμημένες ανά την υφήλιο. Η αναδιανομή των πλεονασμάτων υπό μορφή τόκων οργανώνεται διεθνώς με τρόπο που τέμνει τα χρηματοπιστωτικά συστήματα, που υποτίθεται ότι είναι εθνικά, αλλά στην πραγματικότητα παρέχουν τη βάση για πλεονεκτήματα (και μειονεκτήματα) στη λειτουργία των διεθνών χρηματαγορών, με τις Ηνωμένες Πολιτείες και το Ηνωμένο Βασίλειο να δείχνουν το δρόμο και να καρπώνονται τα περισσότερα οφέλη.

Αυτό σχετίζεται σαφώς τόσο με τη θέση των χρηματοπιστωτικών επιχειρήσεων στις επιμέρους οικονομίες όσο και με το ρόλο των αποθεματικών νομισμάτων στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα του καπιταλισμού. Με την ίδια λογική, η χρηματοπιστωτικοποίηση δεν είναι μια μορφή ολικής επαναφοράς της τοκογλυφίας (επί των νοικοκυριών) ή μια μορφή εκμετάλλευσης επί των εσόδων από μισθούς, αλλά, κατά την άποψή μας, πρόκειται για μια παράξενα σύγχρονη μορφή ενσωμάτωσης μιας ποικιλίας πιστωτικών σχέσεων στην τροχιά του πλασματικού κεφαλαίου. **T**

b

Ελληνικά

Μαρξ, Κ. (1978), *Το Κεφάλαιο: Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, τόμ. 3ος, μτφ. Π. Μαυροματάς, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Ξενόγλωσσον

Bond, P. (2010), "A century since Hilferding's 'Finanz Kapital': Again, apparently, a banker's world?", *Links International Journal of Socialist Renewal*, 19 November.

Bryan, D., Martin, R. & Rafferty, M. (2009), "Financialization and Marx: Giving labor and capital a financial makeover", *Review of Radical Political Economics*, 41 (4).

Epstein, G. (ed.) (2005), *Financialization and the World Economy*, London: Edward Elgar.

Fine, B. (2009), "Financialisation, the value of labour power, the degree of separation, and exploitation by banking", SOAS Research Students, Summer Seminar Series.

Fine, B. (2010), "Locating financialization", *Historical Materialism*, 18 (2).

Fine, B. (2014), "Financialization from a marxist perspective", *International Journal of Political Economy*, 42 (4), Winter 2013-14.

Fine, B. & Saad-Filho, A.

(2010), *Marx's Capital*, 5th ed., London, Pluto Press.

Foster, J.B. (2010), "The financialization of accumulation", *Monthly Review*, 62 (5).

Harris, L. (1976), "On interest, credit and capital", *Economy and Society*, 5 (2).

Harris, L. (1979), "The role of money in the economy", in Green, F. & Nore, P. (eds), *Issues In Political Economy: A critical Approach*, London, Macmillan.

Harris, L. (1988), "Alternative perspectives on the financial system", in Harris, L., Coakley, J., Groasdale, M. & Evans, T., *New Perspectives on the Financial System*, Croom Helm Ltd, Provident House, Burrell Row, Kent, BR3 1AT.

Hilferding, R. (1981/1910), *Finance Capital. A Study of the Latest Phase of Capitalist Development*, London, Routledge & Kegan Paul.

Krippner, G. (2005), "The financialization of the american economy", *Socio-economic Review*, 3 (2).

Lapavitsas, C. (2008), "Financialised capitalism: Direct exploitation and periodic bubbles", SOAS.

Lapavitsas, C. (2009), "Financialised capitalism: Crisis and financial expropriation", *Historical Materialism*, 17 (2).

Lapavitsas, C. (2014), *Profiting Without Producing:*

How Finance Exploits Us All, London, Verso.

Mavroudeas, S. (2013), "Financialisation and the greek case" in Mavroudeas, S. (ed.), *Greek Capitalism in Crisis: Marxist Analyses*, Routledge.

Mavroudeas, S. (2012), *The Limits of Regulation: A Critical Analysis of Capitalist Development*, Cheltenham: Edward Elgar.

Palley, T. (2007), "Financialization: What it is and why it matters", PERI Working Paper Series 153.

Shaikh, A. (2011), "The first great depression of the 21st century", in Panich, L., Albo, G. and Gilbbert, V. (eds), *The Crisis this Time, Socialist Register*, 47.

Sweezy, P. (1942), *The Theory of Capitalist Development*, New York and London: Monthly Review.

Sweezy, P. (1994), "The triumph of financial capital", *Monthly Review*, 46 (2).

Sweezy, P. (1997), "More (or less) on globalization", *Monthly Review*, 49 (4).

Tome, J.P. (2011), "Financialization as a theory of crisis in a historical perspective: Nothing new under the sun", PERI, Working Paper Series 262.

van Treeck, T. (2008), "The political economy debate on 'financialization': A macroeconomic perspective", IMK Working Paper 01.